

Sobre a Torre da Insua de Cora

Henrique Neira Pereira

In memoriam Andrés Tarrío Barreiro

1. Viaxes polo Val do Ulla

En decembro do 1997 comecei a publicar en Internet unha pequena web con información sobre as terras da Ulla, nun momento no que existían poucas páxinas na rede sobre Galicia. A cousa foi medrando paseniño con textos e imaxes non só meus, senón de varios amigos e amigas que desinteresadamente achegaron o seu esforzo para crea-lo que hoxe é o portal *www.valdoulla.com*, unha modesta achega no universo virtual sobre o Val do Ulla. Entre eses colaboradores estaba Andrés Tarrío Barreiro, con quen traballaba daquela –el como lingüista, eu como xornalista– na redacción do diario *O Correo Galego*, cabeceira á que sucedeu a actual *Galicia Hoxe*.

Meses despois da creación da web, pensamos en verter nun libro en formato papel gran parte dos contidos que puxeramos na rede, dado que naquel momento o acceso a Internet non estaba tan estendido coma hoxe. Pero como queriamos facelo ben, consultamos unha chea de volumes sobre a historia destas terras e percorremos moitos dos seus lugares, obtendo información e fotografías para enriquece-lo volume.

Case dez anos despois, no 2006, rematamos por fin a guía *O Val do Ulla. Unha comarca natural*, que publicou a Asociación Raiceiros

(www.raiceiros.org) de San Miguel de Sarandón (Vedra) e da que somos autores Henrique e Xerardo Neira Pereira, Andrés Tarrío Barreiro, Darío Janeiro Pereira, Gerardo Albela González e José Manuel Vilas Álvarez.

Nunha destas viaxes, o 6 de xuño do 2001, levoume Andrés de visita á súa parroquia natal, a estradense San Miguel de Cora. Falamos había tempo da Torre da Insua de Veá, da que atopamos datos nas nosas lecturas sobre a historia do Val do Ulla, e Andrés identificou inmediatamente o que os documentos chamaban insua de Veá coa que el chamaba insua de Cora, situada preto da súa casa.

Alá fomos e efectivamente atopámo-la insua, que o dicionario da Real Academia Galega do 1997 define como ‘pequena illa no curso dun río’. Neste caso o río é o Ulla, que naquela parte serve de fronteira entre o concello pontevedrés da Estrada e o coruñés de Teo –parroquia de Santa María de Teo, lugar de Mallos–. E a insua non era naquel momento tal insua, senón máis ben unha península porque puidemos pasar a ela con bastante facilidade: está separada da beira por unha estreita canle que daquela –faltando pouco para o verán– atopamos chea en boa parte de terra. Probablemente en inverno a auga cubra por completo a canle e entónces si que se podería falar con propiedade de insua.

En canto á situación exacta na cartografía, penso que a insua de Cora é a que aparece representada na folla 120-II do Mapa Topográfico Nacional elaborado polo Instituto Xeográfico Nacional, ó sur do lugar de Mallos (Santa María de Teo) e á beira da chamada Carballeira do Vao na parroquia estradense de San Miguel de Cora. Se nos fiamos da exactitude do mapa –cando fomos non levabamos instrumentos para medila–, a insua ten uns 200 metros de longo e ó redor de 50 na súa parte máis ancha, o que se pode corresponder co que atopamos na visita. No mapa coa microtoponimia que achega Manuel Reimóndez Portela en *A Estrada rural* hai nesa zona varios nomes que así o confirman: Torre de Cora, Toxeira da Insua, Agro da Insua e Vao. O de Vao quero salientalo porque vao é unha zona pouco

profunda dun río polo que se pode cruzar este a pé. Xustamente dende a insua cara á banda coruñesa do Ulla hai unha zona onde o río parece cruzado por unha especie de muro de pedra, que fai como unha pequena presa. Probablemente durante as épocas nas que o río levase pouca auga sería posible cruzar por alí dunha ribeira para a outra, polo que os peóns da torre poderían cruzalo con rapidez.

Durante a preparación da guía comprobamos que existían en varios libros interesantes datos sobre a torre e falamos Andrés e máis eu da posibilidade de facermos conxuntamente un traballo monográfico sobre ela. Pero como continuamente andabamos mergullados en novos proxectos quedou o estudo sen facer. Por iso quero dedicar á súa lembranza estas breves liñas, só unha pequena introdución á historia da Torre da Insua de Cora.

2. A Insua e a Torre

Polo menos catro autores coinciden con Andrés en identifica-la Torre da Insua de Cora coa que en diferentes documentos e libros se denomina Casa Forte da Ínsoa, Fortaleza da Insua de Cora, Castelo da Ínsoa, Castelo da Insua, Torre da Insua de Veá, Torre de Touceda –este último nome en referencia á familia que acadou a propiedade da insua no século XIX– e ata Torre dos Mouros, converténdose en lenda o que fora historia.

Antonio López Ferreiro, Pedro Varela Castro, Manuel Reimóndez Portela e máis recentemente Héitor Picallo sitúan no río Ulla, próxima á ribeira do río pertencente á parroquia de San Miguel de Cora, a insua na que en tempos se ergueu a torre, fronte a outros historia-dores que propoñen emprazamentos alternativos como Luou ou Teo¹.

Non coñecemos cal foi a orixe da Torre da Insua de Cora nin tampouco como era, pero Héitor Picallo suxire respecto da orixe que

---

1 Véxanse de que outros lugares se ten falado en: Picallo Fuentes, Héitor. «A fortaleza de Veá» (I). En: Suplemento Lecer do *Galicia Hoxe*, 10 de xuño do 2007, páx. 17.

Por esta parte do río parece factible que antano se puidese cruzar dunha banda para a outra. Foto: Henrique Neira.

do lugar do que estamos a falar xorde o apelido Insua que xa empregaba en 1311 o cabaleiro Fernán Rodríguez da Insua².

Si sabemos que nos primeiros documentos nos que aparece, na Idade Media, figura vencellada ó Arcebispado de Santiago. Os sucesivos arcebispos nomeaban os casteleiros da torre, que directamente eles mesmos ou indirectamente a través dun terceiro se deberían dedicar, xunto cos homes baixo o seu mando, a garanti-la seguridade da zona de influencia da torre e en especial dos camiños e pontes máis próximos a ela, facilitando a circulación de persoas e bens cara a Santiago e dende alí cara a outros lugares e protexéndoos de eventuais bandidos.

Durante anos foi así, e sabemos que a finais do século XIV e principios do XV tiña a ‘concesión’ do señorío da Torre a familia Núñez de Isorna. Así, cara ó ano 1400 era señor da torre o escudeiro Xoán Núñez de Isorna, quen en 1402 é sucedido polo seu fillo Álvaro Núñez de Isorna, quen chegou a ser bispo de Mondoñedo (1400-1415), bispo de León (1415-1418), de Cuenca (1418-1445) e arcebispo de Santiago (1445-1449).

Apunta Héitor Picallo que probablemente este Xoán Núñez de Isorna (fillo doutro Xoán Núñez de Isorna e de María Fernández de

2 Picallo Fuentes, Héitor. «A fortaleza de Veá» (I). En: Suplemento Lecer do *Galicia Hoxe*, 10 de xuño do 2007, páx. 17.

Bendaña) chegou á posesión da fortaleza no nome do arcebispado compostelán polo seu matrimonio con Constanza Vázquez de Vaamonde e da Insua³, tía do bispo de Mondoñedo Pedro Arias de Vaamonde. Isto reafirmaría o vínculo desta familia Insua coa Insua de Cora. Ademais, o propio López Ferreiro sinala que Álvaro Núñez de Isorna tivera un irmán falecido en 1399 que se chamaba Pedro Vázquez de Insoa.

O día 10 de xullo do ano 1400 entrega o seu testamento Xoán Núñez de Isorna, pai de Álvaro, xa viúvo de Constanza e casado en segundas nupcias cunha María que podería ser María Vázquez de Ocampo⁴. Publicou Antonio López Ferreiro unha transcrición do testamento –en galego medieval– na revista ‘Galicia Histórica’, e nel atopamos unha referencia clara á torre⁵: “mando as minas casas fortes da Ynsoa et de Rodeiro a meu fillo don Alvaro Nunes obispo de Mondoñedo et mando a qualquer castelleiro ou castelleiros que por min toveren as ditas casas a tempo de meu finamento que llas den et entreguen ao dito don Alvaro Nunes meu fillo segundo o pleito et omenajee que a min teenen feito; et dandolas et entregandolas, et el apoderado en ellas eno alto e no baixo, mando que seua menajee delles ou de cada huun delles sera quita; et o que asi non quiser fazer et conplir dou poder ao dito meu fillo obispo que os posa por ello demandar asi como eu mesmo os poderia demandar et segundo a menajee que me sobre ello tenen feita, et que posan caer eno caso que a min poderian caer non nas entregando”. Máis adiante no mesmo documento figura outra referencia: “mando mays a mina moller dona Maria a mina parte de toda a herdade casas et chantados que eu et ella conpramos a Sancha Vaasques Saraça moller de

- 3 Véxase: Picallo Fuentes, Héitor. «A fortaleza de Veá» (II). En: Suplemento Lecer do *Galicia Hoxe*, 17 de xuño do 2007. Pola súa parte, López Ferreiro fala dela como Constanza Vázquez de Insoa. Véxase: López Ferreiro, Antonio. *Historia de la Santa Apostólica Metropolitana Iglesia de Santiago de Compostela*. Santiago, 1904, Imprenta y Encuadernación del Seminario Conciliar Central. Tomo VII, páx. 169.
- 4 Picallo Fuentes, Héitor. «A fortaleza de Veá» (II). En: Suplemento Lecer do *Galicia Hoxe*, 17 de xuño do 2007.
- 5 López Ferreiro, Antonio. ‘Testamento de Xoán Núñez de Isorna’. En: *Galicia Histórica*. Santiago, 1903. Tomo II, páx. 606 a 615.

Roy Garcia de Padron em terra de Vea por razon do perfeito que lle perteesce da casa da Ynsoa”.

O día 21 de abril de 1402, Álvaro Núñez de Isorna ofrécelle preito homenaxe por esa fortaleza ó arcebispo de Santiago Lope de Mendoza, a través de Ares Vázquez de Vaamonde (primo segundo seu), quen leva consigo un poder outorgado o 16 de abril dese mesmo ano en Isorna⁶. Vázquez fai ante o arcebispo “hua duas et tres uezes pleito et omenaje et juramento acostumbrado en maos de Bernal Yanes do Campo que presente está por la casa forte da Insoa que he do dito señor obispo a o moyto alto et muy noble señor don Lopo de Mendoza” e recoñece que debe facer por el todo aquilo “que vasalo debe fazer por señor”. Queda ben claro, pois, que a propiedade da casa forte era do arcebispado compostelán.

Apunta Héitor Picallo que pouco despois será Gonzalo Rodríguez de Reino, familiar de Álvaro Núñez de Isorna e señor do pazo do Outeiro de Maíndo, na parroquia estradense de Santa María de Couso, o que exercería como tenente e casteleiro da Insua⁷.

No ano 1403, o arcebispo Lope de Mendoza pretende visita-la torre e reunirse co dito Gonzalo e con outros homes que nela estaban, algúns deles escudeiros. Pero estes consideraron que non tiña dereito a visitala, o que supuxo o inicio dun conflito, esixíndolles este, a través de dous enviados, que depuxesen as armas e lle entregasen as persoas presas na torre ó pertegueiro de Santiago Xoán de Mendoza. López Ferreiro transcribe o requirimento⁸, datado o 10 de agosto do 1403, no que os enviados do arcebispo lle lembran a Gonzalo Rodríguez de Reino que ten o castelo da “Insula” polo bispo de Mondoñedo e que anteriormente fixera preito e homenaxe no

6 López Ferreiro, Antonio. *Historia de la Santa Apostólica Metropolitana Iglesia de Santiago de Compostela*. Santiago, 1904, Imprenta y Encuadernación del Seminario Conciliar Central. Tomo VII. Apéndices, páxs. 12 a 17.

7 Picallo Fuentes, Héitor. «A fortaleza de Vea» (II). En: Suplemento Lecer do *Galicia Hoxe*, 17 de xuño do 2007.

8 López Ferreiro, Antonio. *Historia de la Santa Apostólica Metropolitana Iglesia de Santiago de Compostela*. Santiago, 1904, Imprenta y Encuadernación del Seminario Conciliar Central. Tomo VII. Apéndices, páxs. 9 a 17.

No inverno 2000-2001 a enchente do río deixou a súa pegada arrastrando árbores e deixando restos do seu paso nas pólas. Foto: Henrique Neira.

nome do bispo Ares Vázquez de Vaamonde, escudeiro. Por iso, reclámanlle, que como está obrigado, acolla no castelo o seu señor, o arcebispo compostelán, ó que Rodríguez pide un prazo para contestar. Por certo que unha das testemuñas que presenciaron os feitos leva por nome Gonçalo Eans de la Insola, di o documento.

O día 13 de agosto achegouse o propio arcebispo á casa forte da Insua desde a banda coruñesa do río, en concreto achégase ata uns campos no lugar de Mallos –como dixemos en Teo, ó norte da Insua– que é preto do castelo da “ynsola”, e constata que Gonzalo Rodríguez segue sen entrega-la casa forte, e máis aínda, ataca as xentes do arcebispo “con tronos et con bonbardos et con uiratones”, polo que sabemos que na torre contaban con artillería ademais de lanzas. O arcebispo acúsao polo tanto de traizón e rebelión e decide proceder xudicialmente contra el e por extensión contra o bispo de Mondoñedo Álvaro Núñez de Isorna.

Non sabemos como rematou o litixio, pero si que en 1410 Arias Vázquez de Vaamonde, sobriño de Álvaro Núñez de Isorna, no nome de seu tío realiza novo preito homenaxe pola fortaleza da Insua ante o arcebispo de Santiago Lope de Mendoza, así que supoñemos que as cousas se arranxaron dalgún xeito.

Álvaro Núñez de Isorna ditou testamento⁹ o 10 de setembro de 1448 e nel manda que se lle entregase ó Cabido da Igrexa de Santiago o lugar de Vilar que “he desta parte o Castelo da Insoa, con os paazos Viñas herdades Casares, con todas as outras cousas a nos perteescentes enno dicto Lugar de Vilar et enno Lugar de Germeade”.

Outra manda dese testamento refírese á fortaleza: “Outrosi mandamos á nosa Casa forte da Insoa con suas fortalezas almacén et pertrechos que en ela estan a Juan Freire fillo de Pedro dandrade et Doña Leonor filla dafonso Vaasquez da Insoa nosso primo con todas et quaesquer herdades a nos perteescentes en qualquer maneira en Terra de Bea et Tabeiros, Barcala, Moraña et Rivadulla ou en outras quaesquer partes que non sejan mandadas en este nosso testamento a outras Personas, et fallescendo o dicto Juan Freyre sen fillo legitimo o filla o neto legitimo que aja a dicta Casa et todo o suso dicto Ares Vaasquez de Vaamonde neto de Ares Vaasques fillo de Martin Vaasques de Vaamonde nosso primo.

»Outrosi fallescendo o dicto Ares Vaasques sin fillo ou neto legitimo masculino mandamos que a dicta Casa veña et perteezca ao dicto Cabido da dicta Sancta Iglesia de Sanctiago con todo o susodicto”.

Para que os seus herdeiros dispuxesen da fortaleza sen problemas, ordenou Álvaro Núñez de Isorna que “hua duas et tres veces quitamos todo pleito et omenaje que nos teña feito Ruy Suarez de Reyno por la nosa Casa forte da Insoa”. Este Roi Suárez de Reino era fillo do escudeiro Gonzalo Rodríguez de Reino, anos atrás casteleiro da Insua¹⁰.

Semella que neste momento Sueiro Gómez de Soutomaior e Mendoza obtén a torre, e pode que niso influíra que o seu primeiro matrimonio fora con Leonor Vázquez da Insua, viúva de Pedro de Andrade e nai de Xoán Freire de Andrade, o primeiro herdeiro desig-

9 López Ferreiro, Antonio. *Historia de la Santa Apostólica Metropolitana Iglesia de Santiago de Compostela*. Santiago, 1904, Imprenta y Encuadernación del Seminario Conciliar Central. Tomo VII. Apéndices, páxs. 88 a 106.

10 Picallo Fuentes, Héitor. «A fortaleza de Veá» (e IV). En: Suplemento Lecer do *Galicia Hoxe*, 1 de xullo do 2007.

nado por Álvaro Núñez de Isorna. Di Vasco de Aponte que polo seu matrimonio con Leonor, Sueiro obtivo catrocentos vasalos¹¹.

O seguinte arcebispo compostelán, Rodrigo de Luna, recibirá preito homenaxe pola torre do escudeiro Lopo Varela. Pero os problemas non remataron aí, pois en 1453 o rei Xoán II por petición do arcebispo emite unha provisión para que o escudeiro lla entregase a este.

O día 6 de setembro de 1454, Rodrigo de Luna reclámalles de novo ós seus casteleiros da Insua e das outras fortalezas do arcebispado que llas reintegren¹².

Finalmente será Ares Vázquez de Vaamonde quen governe a da Insua entre os anos 1454 e 1456, e finalmente renunciou ante o arcebispo a todo dereito que tivese sobre ela, acordando aquel pagarlle de por vida 5.000 maravedís anuais¹³. Fora fiador do acordo o mariscal Sueiro Gómez de Soutomaior, señor de Rianxo e fillo de Paio Gómez de Soutomaior.

Trala morte da súa esposa Leonor Vázquez da Insua, Sueiro Gómez casou cunha curmá do arcebispo Rodrigo de Luna, Xoana, que consegue do seu parente dereitos sobre territorios da Ulla: nun documento do 10 de setembro do 1456 cítanse varias parroquias, entre elas a de San Miguel de Cora e López Ferreiro¹⁴ indica que a Torre da Insua lle foi doada ‘inter vivos’ a Xoana de Luna probablemente nese mesmo ano 1456.

Mais semella que algo cambiou en pouco tempo, porque no 1457 Rodrigo de Luna quere que a torre sexa derrubada, ó que accede a súa parente “con outorgamento e licencia de seu marido, en Padrón

11 Aponte, Vasco de. *Pedro Madruga y las principales Casas de Galicia*. Santiago, 1992, Editorial Compostela, páxs. 15 e 16.

12 López Ferreiro, Antonio. *Historia de la Santa Apostólica Metropolitana Iglesia de Santiago de Compostela*. Santiago, 1904, Imprenta y Encuadernación del Seminario Conciliar Central. Tomo VII, páx. 203.

13 Picallo Fuentes, Héitor. «A fortaleza de Veá» (e IV). En: Suplemento Lecer do *Galicia Hoxe*, 1 de xullo do 2007

14 López Ferreiro, Antonio. *Historia de la Santa Apostólica Metropolitana Iglesia de Santiago de Compostela*. Santiago, 1904, Imprenta y Encuadernación del Seminario Conciliar Central. Tomo VII, páx. 218.

A canle que separaba a insua da terra soamente tiña auga nalgunhas partes, polo que non resultaba difícil cruzala. Foto: Henrique Neira.

a 17 de xaneiro de 1457”, renunciando a todo dereito que puidese ter sobre a fortaleza.

A cousa non acabou aquí e todo indica que a fortaleza volveu ás mans do mariscal. Pero probablemente a persoa que este puxo á fronte da torre ‘esqueceu’ a súa función orixinal, e ben pola súa conta ou con autorización de Sueiro Gómez, parece que se dedicaba a rouba-la xente en vez de protexela. Segundo di Ruy de Aido¹⁵, de Santa Mariña de Luou (Teo), unha testemuña chamada a declarar no longo preito Tabera-Fonseca do que imos falar de seguida, “a xente das comarcas das ditas fortalezas da Rocha Forte [de Santiago] e a Fortaleza da Insua de Ve... queixábanse dicindo que das ditas fortalezas facían moitos males de roubos, prisións e rescates ós que por cabo delas pasaban e ós veciños da cidade de Santiago” –traducimos do castelán no que está redactado o preito–. Concreta máis e asegura que mentres estivera alí Fernán Eáns (fillo do mariscal), había nos cárceres da fortaleza entre dez e doce persoas recluídas e ameazadas, e que nunha ocasión collera un home e que o espira, que lle atara unha corda por baixo dos brazos e que o botara ó río para que lle entregase

15 Rodríguez González, Ángel. *Las fortalezas de la Mitra Compostelana y los irmandiños*. A Coruña, 1984, Fundación Pedro Barrié de la Maza. Tomo II, páx. 450 .

toda a súa facenda. Di a testemuña que o preso tivo que vende-la súa facenda e entregarlle a Eáns dez mil marabedís para quedar libre.

Por iso, non é de estrañar que a Torre da Insua fose un dos obxectivos dos irmandiños, os membros da chamada Irmandade Fusquenlla que ó longo do ano 1467 se dedicaron a derrubar diversas fortalezas feudais en toda Galicia e que nas terras de Veia tiñan como alcalde a Bertolo da Freiría, segundo se di no preito Tabera-Fonseca¹⁶.

A torre de Cora resistiu varias semanas de duro asedio en 1467, pero finalmente caeu porque sabemos que foi derrubada por medio das declaracións no preito xa citado: un proceso xudicial iniciado en 1524 polo daquela arcebispo de Santiago, Juan Tabera, contra o seu antecesor no cargo, Alonso de Fonseca e Ulloa, naquel momento arcebispo de Toledo. A razón era que Tabera cría que Fonseca debía reparar unha serie de casas e fortalezas da Igrexa compostelá, moitas delas arruinadas durante ou tralo último levantamento irmandiño. Para coñecer-las causas de que estas se encontrasen en ruínas, chamouse a declarar a ducias de testemuñas, algunhas delas da comarca ullá. En 1526 realízase unha segunda serie de preguntas, e é cando declara Ruy de Aido, a quen xa citamos.

No mesmo preito, o labrador Alfonso de Piñeiro, de San Miguel de Cora (A Estrada) lembra como antes de que a fortaleza da Insua de Veia fose desfeita polos irmandiños os que habitaban nela secuestraran un veciño de San Fins de Sales para cobrar un rescate por el: “viu que da fortaleza de Insoa uns peóns dela prenderon a un Xoán Núñez, veciño de San Fins de Sales que é en terra de Ribadulla e o meteron nun río para espeitalo e que o espeitaran por dez mil marabedís e que os pagara dentro do terceiro día”¹⁷. Este verbo que usa, espeitar, probablemente é un equivalente a ‘cobrar’ ou ‘cobrar un rescate’.

16 Rodríguez González, Ángel. *Las fortalezas de la Mitra Compostelana y los irmandiños*. A Coruña, 1984, Fundación Pedro Barrié de la Maza. Tomo II, páx. 462.

17 Rodríguez González, Ángel. *Las fortalezas de la Mitra Compostelana y los irmandiños*. A Coruña, 1984, Fundación Pedro Barrié de la Maza. Tomo II, páx. 340 e 341 .

Esta mesma testemuña asegura que os irmandiños se xuntaban “contra os cabaleiros e as fortalezas e contra o arcebispo de Santiago e os viu ir contra a fortaleza da Insoa de Vea, que era de Sueiro Gómez de Soutomaior, e cercáрана e estiveran tres semanas ata que a tomaron e a derrocaron polo pé, e desde alí que foran combateda a fortaleza da Barreira, que era e é da Santa Igrexa de Santiago e a tomaron e derrocaron”¹⁸. Sobre o comportamento da xente da fortaleza da Insoa, sinala tamén que nunha ocasión “un negro do dito Sueiro Gómez” metera un home no río e ameazábao con que o ía afoegar, aínda que logo o liberaron tras pagar un rescate.

Alfonso Piñeiro achega moitos datos máis na súa declaración, como que “viu que Marcos Fandiño, que era meiriño da Insoa de Vea en nome de Sueiro Gómez de Soutomaior e do conde de Altamira, tomara a vila de Padrón que é da dita Santa Igrexa e a tivera case dous anos ou máis”.

Pola súa parte, Juan Prateiro, veciño de Santiago, declara¹⁹ coma os anteriores que “viu que a dita irmandade derrocara a fortaleza da Insoa de Vea que era de Sueiro Gómez de Soutomaior”.

Así, a torre foi desfeita polos irmandiños, pero, segundo lembra Héitor Picallo, semella que foi reconstruída por Sueiro Gómez, quen o 14 de febreiro de 1470 lle fai preito homenaxe ó arcebispo Alonso III de Fonseca por mans do fidalgo Estevo de Xunqueiras. No seu testamento do ano 1485 o de Soutomaior deixáballe esta fortaleza e as de Rianxo e Lantaño á súa filla María de Mendoza, segundo lembra Picallo²⁰: “Iten mando a la ditta miña filla Doña María de melloría sobre todas las otras miñas fillas herederas, seguu o derecho a ello me da e otorgo lugar a meloría en la tercia parte de todos los meos bees patrimoniales (...). Quiero que aja e herede ela e seus herederos para

18 Rodríguez González, Ángel. *Las fortalezas de la Mitra Compostelana y los irmandiños*. A Coruña, 1984, Fundación Pedro Barrié de la Maza. Tomo II, páx. 340 a 343

19 Rodríguez González, Ángel. *Las fortalezas de la Mitra Compostelana y los irmandiños*. A Coruña, 1984, Fundación Pedro Barrié de la Maza. Tomo II, páx. 321.

20 Picallo Fuentes, Héitor. «A fortaleza de Vea» (e IV). En: Suplemento Lecer do *Galicia Hoxe*, 1 de xullo do 2007.

siempre quedando della fillo o filla heredera a tempo de su fallecimiento e no quedando della fillo o filla lexítimos herederos mando que os vees en que así mellora mando que se tornen aos otros meos fillos herederos e aquel que suceder a que de derecho overo de heredar o maiorazgo e a miña casa de Lantaño e Rianjo e Insoa”.

Vasco de Aponte, na súa descrición das principais casas nobres de Galicia redactada cara a 1530, indica os nomes dalgúns dos herdeiros e herdeiras desta María de Mendoza²¹.

A pista para sabe-lo que pasou desde aquela facilíttaa Pedro Varela, que indica que a propiedade da torre da Insua ata mediados do século XIX era dos marqueses de Montesacro²². Estes recibírona seguramente dos sucesivos herdeiros e herdeiras de Sueiro Gómez de Soutomaior, xa que a familia Zárata emparentou coa Soutomaior e polo que se ve, a torre nunca volveu ás mans da Igrexa compostelá.

Foi o primeiro marqués de Montesacro o cabaleiro da Rioxa alavesa Diego de Zárata y Murga, natural de Saliñas de Añana, quen obtivo o título de marqués o 14 de marzo de 1707. Este foi todo un personaxe: secretario real con Carlos II e con Felipe V durante a Guerra de Sucesión española, merecería un estudo á parte. Semella que residiu durante un tempo en Galicia, xa que o título de marqués de Montesacro fai referencia ó boqueixanés Pico Sacro e obtívoo converténdose en señor de vasalos –requisito imprescindible para ser nobre– por medio dos monxes do mosteiro compostelán de San Martiño Pinario, que lle cederon certos dereitos sobre a súa xurisdición de Montesacro.

No Arquivo Histórico da Universidade de Santiago consérvase documentación referente ó marquesado de Montesacro na que se pode seguir a liña de sucesión ata o século XIX e probablemente empregando esta documentación –centos e centos de páxinas–

21 Aponte, Vasco de. *Pedro Madruga y las principales Casas de Galicia*. Santiago, 1992, Editorial Compostela, páx. 16.

22 Varela Castro, Pedro. *La Estrada*. Santiago, 1923, Tipografía de El Eco de Santiago, páx. 161.

Andrés Tarrío Barreiro, nunha das zonas de máis altura da Torre da Insua de Cora.
Foto: Henrique Neira.

tamén se lle podería seguir a pista á Torre da Insua de Cora ou ó que foi quedando dela ó longo da historia.

No seu libro ‘La Estrada’ sinala Pedro Varela²³ que “a cantería labrada do forte pasou a servir de material de construción para algunhas casas de Cora”, e concreta: “por tal Torre pagábaselle renda ó marques de Monte Sacro, e un ano de fame, o de 1852, como os de Cora non puidesen satisfacela, anticipouna Francisco Touceda, constituíndose en dono do dominio útil”, cunha superficie que calcula en “tres ferrados”, constatando que coma hoxe, estaba “poboado de árbores”.

Hoxe en día, segundo puidemos saber, a propiedade da insua segue a ser da familia Touceda.

3. A lenda

Como sucede no caso doutros monumentos naturais e artificiais, ó redor da Torre da Insua de Cora tamén acabaron necendo lendas.

²³ Varela Castro, Pedro. *La Estrada*. Santiago, 1923, Tipografía de El Eco de Santiago, páx. 161.

Pedro Varela²⁴ e Manuel Reimóndez Portela²⁵ xa recollen como unha das súas denominacións a de Torre dos Mouros, da que di o primeiro en 1923 que aínda se conservan cimentos. Os mouros no imaxinario popular galego equivalen en moitos casos a pobos do pasado, a persoas que viviron hai tempo e das que hoxe non se sabe case nada. E precisamente por iso, ó redor do pouco que se conserva –sexa un castro ou como neste caso os restos dunha fortaleza– nace a lenda.

Andrés Tarrío contárame ademais a conexión da torre coa lenda dos buratos dos mouros do Pico Sacro. Como seguramente saben a maioría dos habitantes das terras da Ulla, os buratos dos mouros son dous e están na cima do Pico Sacro, no concello de Boqueixón. A lenda di que foron escavados polos mouros²⁶ e que estaban unidos baixo terra a outro burato existente no concello de Vedra, e situado á beira do río Ulla, nun lugar onde antigamente se ergueu o mosteiro de San Xoán da Cova.

Esta sería, por así dicilo, a lenda principal, apoiada na existencia real dos tres buratos, túneles ou covas –dous na cima do Pico e un á beira do río Ulla–. Derivada desta temos outras lendas que falan de que os buratos do Pico tamén chegan por túneles baixo da terra ata unha casa en Touro, ata a catedral de Santiago, ata o monte Pedroso, ou, como lembraba Andrés, á desaparecida Torre da Insua de Cora. Temos así unidos no terreo da lenda o mítico Pico Sacro, que como ben dixo Ramón Otero Pedrayo domina as terras da Ulla, e a Torre da Insua de Cora, que como sabemos deixou a súa pegada na historia das terras ullás.

24 Varela Castro, Pedro. *La Estrada*. Santiago, 1923, Tipografía de El Eco de Santiago, páx. 161.

25 Reimóndez Portela, Manuel. *A Estrada rural*. Pontevedra, 1990, Deputación Provincial - Departamento de Publicacións, páx. 129.

26 Os espeleólogos do Clube Máxo aseguran que os buratos da cima do Pico son naturais e non escavados por man humana. Véxase que se basean en: Groba González, Xavier e Marcos Vaqueiro Rodríguez; coordinador de edición, José Manuel Abelleira Freiría. *A Cova do Pico en el interior de la compostelana montaña de cuarzo*. Boqueixón, 2004, Concello de Boqueixón.

Pedro Varela recolle tamén no seu libro a lenda²⁷, apuntando que ó pé da insua ten o río unha profundidade enorme “e a fantasía popular di que se comunicaban subteraneamente os habitantes da Torre cos do Pico Sagro”.

Manuel Reimóndez Portela recolle²⁸ o xa sinalado por Varela e a maiores, no apartado das lendas indica que “alí mesmo o río é moi fondo da parte de Cora, pois di a lenda que: na Torre de Touceda vían o día de San Xoán antes de raia-lo sol unha esqueira de ouro. Onde a mesma insua encóntrase un pozo moi fondo no río, tanto que ninguén llo veu xamais”.

As lendas contribuíron sen dúbida a que se conservase a memoria da Torre da Insua de Cora e esperamos que este traballo sirva tamén para que esta memoria continúe estando viva.

---

27 Varela Castro, Pedro. *La Estrada*. Santiago, 1923, Tipografía de El Eco de Santiago. Páxina 161.

28 Reimóndez Portela, Manuel. *A Estrada rural*. Pontevedra, 1990, Deputación Provincial - Departamento de Publicacións, páx. 129.